

A MAGYAR TELEPÜLÉSHÁLÓZAT FEJLŐDÉSE ÉS ÉRTÉKELÉSE

3

KISSFAZEKAS KORNÉLIA, PHD

- Melyek a magyar településhálózat sajátos jellemzői?
- Miben különbözik bármely másik, ismert városhálózathoz képest?
- Milyen egy magyarországi város?
- Vannak-e jellegzetes ismérvei?
- Miben különbözik egy nyugat-európai várostól?

3.1. A magyar településhálózat jellemzői és egyes történelmi elemei

A településhálózat a települések számos tényező által meghatározott, sokrétű viszonyrendszerének az összessége, melynek fontos jellemzői a térbeli kapcsolatok. A különböző történelmi korszakok során igen eltérő folyamatok befolyásolják a településhálózatban lezajló változásokat; van, amikor a hálózat elemeinek (értsd: településeknek, utaknak) a kialakulása, van, amikor a már meglévő elemek közötti kapcsolat, olykor pedig egyes településeknek a tágabb térségre is kiható belső történései a meghatározóak.

Az ország mai településhálózatának legfontosabb történelmi jellemzői:

- európai összevetésben igen magas a településsűrűség (3,4 település/100 m²), a települések területi eloszlása nem egyenletes;
- a Dunától nyugatra és keletre eső országrész között jelentős sűrűség- és karakter-különbségek találhatók, amelyek a történelmi körülményekre, az eltérő táji, topográfiai adottságokra vezethetők vissza; Baranya, Zala, Vas megye sűrűbb, míg az alföldi megyékben jóval alacsonyabb a településsűrűség;
- az átlagos lakónépségsűrűség 106,2 fő/m², mely a nagyobb városoknál besűrűsödik (Budapest átlag 3261 fő/m²). Az Európai Unióban általában a 100 fő/m²-es küszöbértéket használják az urbánus/rurális térségek közti sűrűségi különbségek jellemzésére. Az ennél alacsonyabb népsűrűségű területek alkotják a rurális térségeket, tehát Magyarország – néhány városias gócpontját leszámítva –, rurális karakterű.
- a településállomány elaprózott (falvak, apró-, és törpefalvak, tanyák);
- az elmúlt kb. 150 év eredményeként az ország egyre erősödően egy főpólusú, a fővárosra „fókuszál”;
- hiányoznak a főváros (metropolis) után következő méretű és szerepű hálózati elemek (nagyvárosok).

A magyar települések mai jogállásuk szerint lehet-

nek: **megyei jogú városok, városok, nagyközségek és községek**. E közigazgatási felosztáshoz képest azonban a hálózat sokkal gazdagabb, sokrétűbb, hiszen abban a városok és falvak számos olyan típusa (metropolis, nagyobb város, középváros, kisváros, falu, kistalpak, apró- és törpefalvak, tanyák) megjelenik, melyek nemcsak nagyságban különböznek. Az eltérő méretek különböző gazdasági, társadalmi kontextust, környezeti kapcsolatrendszert és belső viszonyokat jelentenek.

A nagyobb települések vizsgálata során az egyik leginkább szembeötlő jellemző a **főváros** már említett **dominanciája**, különösképpen, mert hálózati szerepét nem egészítik ki megfelelő méretű, szerepkörű nagyvárosok. A közel 2 milliós Budapest és a népességszámban soron következő, de csak kb. 200 ezer lakosú Debrecen között jelentős nagyságrendbeli különbség van. Tekintve, hogy a magyar hálózat elemeinek többségét kistelepülések alkotják ezek szerepe, osztályozása kiváltképp foglalkoztatja a kutatókat. Végeztek már falutipizálást egyebek között településszerkezet (Meggyesi Tamás) és társadalmi szerkezet alapján (Erdei Ferenc), morfológiai alapon (Mendöl Tibor, Maksay Ferenc, Meggyesi Tamás), faktor- és klaszteranalízissel (Beluszky Pál, Sikos T. Tamás).

Az aprófalvak megnevezés általában az 500 főnél kevesebb lakosú települések esetén használatos. Egyes kutatók ugyanakkor (pl. Beluszky P., Enyedi Gy.) az 1000 fő alatti lakossáznál állapítják meg a határt, vagy inkább a településsűrűség értéket használják. (Csatári B.). Bármilyen mérőszámot használunk is, megállapítható, hogy **az aprófalvak Magyarország településhálózatának történelmileg meghatározó elemei**, hiszen a 18. század végén a települések 56%-a számított (500 fő alatti) aprófalunak, és ma is az összes település 34,1%-át teszik ki. Ennél még kisebbek a **törpefalvak**, melyek a 200 főnél kisebb lélekszámú települések. A magyar településhálózat további sajátos elemei a **tanyák**, melyek Györffy István néprajzkutató definíciója szerint: „Tanya, vagy régebbi nevén szállás alatt a magyar Alföld szórt, magányos telepeit értjük, melyek (ma) a mezőgazdasági munkák, s általában a gazdálkodás központjai, régebben pedig a lábas jószág telelőhelyei voltak.”

3.2. A hálózat kialakulásának fontosabb korai fejezetei

A **Római Birodalom** a mai Magyarország nyugati részének területére terjedt ki, a limest képező Duna vonaláig. A laza településhálózattal rendelkező Pannonia provincia a birodalom szempontjából periférikus helyzetű volt. Városai kialakulásánál a legerősebb helyi energiát a Duna jelentette, a helyzeti energiát három meghatározó körülmény adta; a védelmi, a közigazgatási szempontok, valamint az a tény, hogy az észak-déli irányú Borostyánút áthaladt a területen. Ezen túlmenően azonban a kereskedelmi potenciálja igen gyenge volt, a lakosság-összetélt erősen meghatározta a terület védelmi-szerepe. Ez utóbbit tovább erősítette a limesen túl húzódó Duna-Tisza közének mocsaras jellege, amely alkalmas volt a határok védésére, de alkalmatlan települések kialakulására és fejlődésére. **A települések tehát értelemszerűen a Dunától nyugatra jöttek létre**, vagyis már ekkor megmutatkozott a Duna két oldala közötti kontraszt. A hajdani települések között számos mai városunk területi elődjét megtalálhatjuk (Aquincum – Óbuda, Contra-Aquincum – Pest, Ad Flexum – Mosonmagyaróvár, Alba Regia – Székesfehérvár, Alisca – Szekszárd, Arrabona – Győr, Intercisa – Dunaújváros, Matrica – Százhalombatta, Savaria- Szombathely, Scarbantia – Sopron, Sopianae - Pécs), mégsem mondható egyértelműen, hogy ezek valamifajta történelmi városfejlődési kontinuitásnak az állomásai. Nehéz ugyanis olyan közvetlen folytonosságot, formai, szerkezeti öröklődést kimutatni, mint például az itáliai városok esetében. Ennek oka, hogy a birodalom szétesése (476) nyomán lezajló népvándorlás mozgásait a terület, „átmenő” jellege következtében, fokozottan megszenvedte. Úgy tűnik, hogy elsősorban a városképző természeti erők jelenléte és a praktikus szempontok, például a hajdani településekből maradt építőanyagok ottléte játszottak szerepet az újonnan kialakuló hálózat településeinek helykijelölésében.

A 10-13.század az európai középkori várostörténet jelentős korszaka, melynek során ugrásszerű településsűrűsödés és lakosságnövekedés zajlott le, helyenként demográfia feszültségeket is keltve Nyugat-Európában. A megnövekedett városi lakhatási igények

terjeszkedéssel, a városterületek növelésével, és új városok alapításával válaszoltak. Nyugat- és Dél-Európa jelentős részének mintegy 35-40 fő/m² népsűrűségével szemben Magyarországon ekkor 6 fő/m² volt a jellemző, amely csak a Dunántúlon sűrűsödött némileg be. Granasztói György megállapítása szerint, miközben nyugaton és keleten is régi, nagy városok voltak, a Balti tengertől a Balkán félszigetig közöttük húzódó sáv szinte „üres” volt. Magyarország harmada erdő és mocsár volt, ahol a korabeli utazók csak **Fehérvárt és Esztergomot** tudták nevesíteni, mint „nemzetközi” szemmel is szóra érdemes nagyságú településeket. A honfoglalás követően jó ideig a hagyományos nomád/félnomád életmód jó ideig a folyamatos helyváltoztatást igényelte. Szinte csak az egyházi intézmények éltek helyhez kötött életet; a királyi udvar is mozgásban volt, és még a 12. század végén is az év nagy részét vándorolva töltötte. (Rabb P.)

A hálózat legfontosabb elemei az államszervezetet is erősíteni hivatott egyházi struktúra kiépülő félben lévő központjai, majd a várak lettek. **A világi-, illetve az egyházi közigazgatási központok, ispánsági várak vagy püspökvárak közelében jelentek meg először az állandó piacok és a kézműves települések.** A jellemzően inkább jobbágyfalvakból álló hálózatban a „városias” települések elhelyezkedése meglehetősen egyenlőtlen volt. A vásáros települések száma a Dunántúlon és a Kisalföldön volt a jelentősebb. A korai „városok” gyakran több - sokszor eltérő jogállású - település laza halmazából álltak. (Rabb P.)

A középkorban a gazdaság legfontosabb eleme a kereskedelem volt. E tekintetben a magyarok (sem termékeikkel, sem aktivitásukkal) nem tudtak jelentős szerepet betölteni, annak ellenére, hogy a Duna távoli területeket összekötő kapcsolati/közlekedési potenciálja komoly tényező volt. A kereskedelmi tevékenységet idegen kereskedőnépek bonyolították, mohamedán kálizok (böszörmények), zsidók, latinusok. A magyar településhálózat fejlődésében fontos szerepet kapott az idegenek gyakran szervezett letelepítése is, akik magukkal hozták a nyugati kultúrát, gazdasági szemléletet és városjogi tapasztalatokat. Ez utóbbira igen nagy szükség volt. A nyugat-európai városfejlődési folyamatok ugyanis nem

csak téri és időbeni intenzitásuk, illetve a városhálózat sűrűségi és méretbeli jellemzői alapján mutattak lényegi különbséget. A városok belső képviseleti gyakorlata; a minden polgárra kiterjedő jogi egyenlőség és védelem, és a kifele irányuló közös érdekképviseleti rendszer egészen másképpen működött; a magyar településeknek a nyugati mintához hasonlóra a feudális kötöttségek és szemléletbeli különbségek miatt jó ideig esélyük sem volt. Talán ez is indokolja majd – jellemzően a 14. század során - az ún. mezővárosok (oppidum) sajátos jogállásának megjelenését és széleskörű elterjedését.

Ha az I. István korában alapított püspökségek központjait tanulmányozzuk, akkor azt látjuk, hogy Esztergom, Győr, Veszprém, és Pécs a Dunántúlon, Vác, Kalocsa és Bács közvetlen a Duna mentén feküdt, s csak Eger és Gyulafehérvár volt található az ország Dunától keletre eső részén (Granasztói Gy). A mai településhálózat kialakulásában jelentős szerep jutott IV. Bélának, aki telepítő politikájával nem gazdasági, hanem - a tatárjárás környéki politikai helyzetben érthető okokból - védelmi, katonapolitikai és/vagy népességpolitikai érdekeket tartott szem előtt. Személyéhez köthető a **kun népesség be-telepítése**, amely meghatározó etnikum lett az országban. A kolostorok elvesztették azt a vezető szerepüket, amelyet a korábbi két században betöltöttek, a várak és várszerűen megerősített városok szerepe megnőtt. IV. Béla építette **az első királyi várat a budai Várhegyen**, és letelepítette **Budán az első városi polgárokat**. Az alapított városok már speciális kiváltságokkal (vásárjog) és ezért sokszor jelentős előnnyel indultak számos „magától” fejlődő, gazdaságilag vitális, mozgalmas, de jogköreit kiterjeszteni nem tudó településhez képest. II. András megváltozott településpolitikájával tömbösítésre (erdélyi ill. szepesi szászok) és a királyi és városi jogállás rendezésére törekedett. A **szabad királyi városok** (civitasok) lettek a hálózat azon „kiemelten támogatott” települései, melyek királyi kiváltságok révén (pl.vám- és helypénz fizetés alól mentesség, speciális adózási szabályok, város tanács megválasztásának joga, vásártartás és árumegállítási joga) nem tartoztak a megyei és földesúri befolyás alá. A fallal körülvett települési közösség testületileg nemesi jogokkal és szabadsággal rendelkezett, ezek azonban a város polgárait egyénileg nem terjedtek ki.

Ennek nyomán új, a kereskedelemmel, pénzügyletekkel foglalkozó vállalkozó elit alakult ki. Erősödő befolyásuk hatására a feudális szemléletű német-magyar patrícusok a városokból kiszorultak, mindez azonban nem hozott lényegi változást a városok menedzselésében. Hiába alakult ki a polgári társadalmi réteg, a városok önértékelése, saját szerepük megítélése távol maradt a nyugati városmodelltől, az ottani városlakók polgári szemléletétől. A magyar városok nem egy összefüggő hálózatként működtek, és úgy tűnik az országot irányító erők sem ekként kezelték őket. Rendkívül alacsony volt a városok országos szintű érdekképviselete, nem kívántak részt venni a szélesebb politikai történésekben, erősebb volt a helyi szintű települési rivalizálás.

A „városias” települések országon belüli elhelyezkedése jó ideig még meglehetősen egyenlőtlen volt. A Dunántúl volt a sűrűbb, topográfiai adottságai miatt erősen aprózott, de helyenként már az urbanizáció jegyeit mutató országrész. Az ország határain lévő kereskedővárosok szerepe fontos volt, de a belső területek központjai – Pest-Buda, Pozsony és Kolozsvár – is egyre erőteljesebben fejlődtek. Az Alföldön nagyszámban alakultak ki alacsony népességű, kiterjedt határú nemzeti falvak, hiszen mind a táji adottságok, mind az ide települő magyarok, majd kunok életmódjának, belső társadalmi (nemzeti) rendjének ez a forma felelt meg.

Itt kell visszatérni, a már említett **mezővárosok** csoportjára, melyek a feudalizmus sajátos közigazgatási egységei voltak, jogilag a fallal körülvett szabad királyi város és a földesúri előjogok miatt korlátozott jobbágyfalu közötti státusszal. A mezővárosokat gyakran a kiterjedt, lápos, mocsaras alföldi vidékhez kötik, mint különleges szerkezetű, jogállapotú, társadalmi és gazdasági szerkezetű településeket, azonban elterjedésük sokkal szélesebb körű volt. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a mezővárosokhoz társított sajátos morfológiájú kétbéltekesség kialakulása valóban e földrajzi terület jellemzője. A **kétbéltekesség települések** a halmaztelepülés magyar változatai, ahol lakóházak a belterületen, a hozzájuk tartozó gazdasági zóna (a gazdák második telkével) pedig a település külső peremén helyezkedtek el. A funkciók e térbeli különválása sokszor a családok térbeli megosztását is

jelentette, hiszen a férfiak hónapokig kint laktak a külső telkeken. A másik gyakran megjelenő morfológiai alaptípus a **szalagtelkes településeké**, ahol a hosszú, keskeny telkek út menti végében álltak a lakóházak, mögöttük a gazdasági udvar, majd a kert következett.

A mezővárosok hálózati szerepük alapján sokszor központként működtek, hiszen vásártartó joggal szinte mindig rendelkeztek, de a jogkörük nem volt országosan egységes. Népeség-összetételük, gazdálkodási formájuk (bortermesztés, állattenyésztés), életmódjuk alapján egyes kutatók a városi besorolásuk indokoltságát is vitatja, hiszen tényleges városi feladatokat csak a negyedük töltött be. E települések sajátos, sokszor halmazos morfológiájában egész a 19. század közepéig a mezőgazdasági termelés által befolyásolt szerkezeti, telekhasználati, beépítési szempontok voltak a meghatározóak.

A 16. és a 17. században a középkori városfejlődés egyik meghatározó eleme, a kézműipar hanyatlani kezdett. A felvidéki és a dunántúli városokban működő céhek nem tudták felvenni a versenyt a nyugatról érkező késztermékekkel, így a civitasok szerepe meggyengült. A szarvasmarhára és a szőlészet/borászati termékekre viszont nagy európai igény jelentkezett. A gazdasági hangsúly tehát az alföldi mezővárosokba helyeződött, melyek klimatikus viszonyai különösen ideálisak lettek a nagyállattartásra. Ezek az összetett folyamatok is közrejátszottak abban, hogy Debrecen, Szeged vagy Kecskemét népességkoncentrációja, illetve gazdasági prosperitása országos viszonylatban is kiemelkedő lett. (Szilágyi).

A török hódoltság során számottevő átrendeződés történt elsősorban az Alföldön:

- a mezővárosok dinamikusan növekedtek;
- felgyorsult a népességnövekedés, erősödött a népességkoncentráció elsősorban a jászvárosokban és Kecskeméten;
- e települések átlagos méretei (elsősorban külterületeik) jelentős növekedett,
- a településsűrűség csökkent,
- beindult a tanyaképződés.

A tanyák száma a 18. század második felétől dinamikusan növekedett. A marhakereskedelem (majd az extenzív állattartás visszaszorulása után a növényterm-

esztés) virágzott. Az alföldi települések „híztak” méretben, gazdagságban, azonban, a fentebb leírtak alapján sokáig nem voltak mások, mint nagyra nőtt falvak, csak a paraszti lét téri és társadalmi kereteit biztosítani tudó „parasztvárosok”.

A hálózatban **új városok** jelentek meg, mivel Bocskai István erdélyi fejedelem a hajdúkat a jászokéhoz és kunokéhoz hasonló jogkörrel felruházva önkormányzati joggal rendelkező ún. **hajdúvárosok** építésre hatalmazta fel. A hat város hely kijelölésénél fontos szempont volt, hogy városhiányos térségbe kerüljenek; az állattartó életmódnak megfelelő környezeti adottságok közé. Bár nem hálózati kérdés, de ki kell emelni, hogy e városok koncentrikus alaprajza, különösen Hajdúböszörmény szabályos szerkezete, kettős léptékű telekosztása az egyik legizgalmasabb városmorfológiai minta – kivált a hagyományos magyar kétbelkes halmaztelepülések rendszerével összevetve.

A felvilágosult abszolutizmus, a Mária Terézia és II. József uralkodása idején alkalmazott kormányzati rendszer tervezett településekkel, közigazgatási reformokkal és új székhelyek kijelölésével tudatosan avatkozott bele a településhálózatban zajló folyamatokba. Több, mint 1000 települést terveztek meg, melyek egy része meg is épült, jellegzetes ortogonális utcahálózattal, sakktable szerkezettel (Hajdú Z.). A török megszállást követően Magyarország a Habsburg Monarchia mezőgazdasági „beszállítója” és iparcikk felvevő piaca lett; a magyar társadalom szerkezete megtartotta feudális jellemzőit. **Az Alföld népsűrűsége elérte a Nyugat-Dunántúlt. Az Alföldön a mezővárosok szerepe egyre erősebb lett, ugyanakkor a dunántúli és a hegyvidéki szabad királyi városok fejlődése stagnált.**

3.3. A településhálózatot alakító 19. és 20. századi folyamatok

A kiegyezés utáni parlamentáris monarchia lehetősége a feudális kiváltságokat megszüntető, polgári típusú területi közigazgatás kiépülését. A városok száma ekkor még igen magas, közel 900 volt, melynek még a tizedét sem tették ki a szabad királyi városok. A többi, mind mezőváros volt, melyek többsége, mint láttuk valódi városi

funkciókkal nem rendelkezett. A **kiegyezés követő iparosodás** felgyorsította az urbanizációs folyamatokat, a városiasodás szempontjából alapvető változásokat eredményezett. Az iparosításban vállalt szerep, az újonnan kiépülő vasúthálózattal kialakuló téri viszony alapvetően átalakította a városhálózati szereposztásokat. Számos, addig ugyan városi méretű, de az általa nyújtott életmód vagy életminőség szempontjából is a faluhoz közelebb álló mezőváros nyert olyan impulzust, amely megindította a városiasodását. Új tereket szabályoztak, sugárutakat nyitottak. Az addig városias intézményekkel csak kis mértékben ellátott, falusias központokban városháza, és a polgári szórakozás és társadalmi élet új intézményei épültek; igényes, sokszor egyedi építészeti stílusban (Isd. Kecskemét). Óbuda-Pest-Buda egyesítésével (1873) a főváros kiemelt, centrális szerepe erősödött, és az újonnan kiépülő közlekedési infrastruktúra Budapest-központúsága ezt csak tovább hangsúlyozta.

A **19. század** közepén jelentős folyószabályozási munkálatok kezdődtek, melyeknek nem csak a jobb hajózhatóság és az árvízvédelem volt a célja. A vízrendezéssel a folyók árterületét kívánták a mezőgazdasági termelés számára alkalmassá tenni. Mintegy 2,5 millió hektár területet vontak be a művelésbe. A gazdasági szerkezetből adódóan elsősorban az élelmiszer, feldolgozó-, és a malomipar fejlődött, amely a 19. század végéig a mezővárosok szerepkörét erősítette, jelentőségét növelte. A jobb logisztikai lehetőségek a tanyás művelési rend széleskörű elterjedését eredményezték az Alföldön, ahol gyakran állandó tartózkodásra alkalmas, a városi háztartással közel egyenértékű lakó-termelő tanyák (később ún. farmtanyák) épültek ki. Ezek tulajdonosai azonban sokszor a városi házat is megtartották, és kétlaki életre rendezkedtek be. A 19-20. század fordulóján kb. 1 millió ember élt alföldi tanyán (ami a mai Magyarország területére vetítve a népesség 16–17%-a). Az állandó jelleggel a tanyán élők életszínvonalá és ellátottsága azonban idővel drámai különbséget mutatott a kétlaki tanyasi léthez képest.

A trianoni határmódosítások az ország területét közel 70%-kal csökkentették. Ezzel **számos olyan jelentős közép- és nagyváros került határon kívülre, melyeknek**

addig kiemelt szerepe volt a hálózatban. Így jött létre a bevezetőben már említett, a városnagyság, a települési szerepkör és a népesség-megoszlás szempontjából is egyenetlen településhálózat.

A 2. világháború után új korszak kezdődött, az **államszocializmus**. A városok száma igen kevés volt; mindössze 56 település rendelkezett városi jogállással, a városlakók aránya alig érte el a 36%-ot. (Hajdú Z.) A városok száma 1950-re már 70-re növekedett. Nem csak a tulajdonviszonyokat átrendező államosítás, valamint a földosztás, de a településhálózat átalakítására irányuló tervszerű döntések is jelentős változásokat eredményeztek:

1950-ben a peremkerületek fővároshoz csatolása, **Nagy-Budapest kialakulása** a főváros téri, területi hangsúlyát tovább növelte. Ugyanakkor **új elemek, új hangsúlyok** jelentek meg a hálózatban. Az 1950-es évek erőltetett iparosításának keretében **új „szocialista iparvárosok”** építéséről döntöttek. 1949-től elsőként Sztálinváros (ma Dunaújváros) épült meg, majd Kazincbarcika és két bányászváros, Komló és Oroszlány (jellemzően szocialista realista stílusban), 1960-tól pedig Leninváros (ma Tiszaújváros), Százhalombatta és Paks, a második újváros-építési hullámot képviselve. Az ipari hagyományokkal rendelkező települések közül kiemelt fejlesztési célterületek lettek Ajka, Bátonyterenye, Miskolc-Diósgyőr, Salgótarján, Tatabánya, Ózd, Várpalota. Az 1960-as évekig összefüggő területként a fő fejlesztési irány az ÉK-DNy-i ipari tengely valamint a Mecsek-vidék lett, a fejlesztés elsődleges szempontjai pedig az iparpolitika elvárások voltak.

A **közigazgatás 1950-es átszervezése** átrendezte a hangsúlyokat. Csökkentették a megyék számát (25 helyett 19), egyben helyenként átosztották a megyeközponti szerepeket, gyakran politikai szempontok alapján. **Új erővonalak** jöttek létre. A központilag irányított fejlesztések nyomán erőteljes **migráció** indult elsősorban a falusi térségekből és a nem fejlesztett városi térségekből a munkaerő-igényes területek irányába, elsősorban **Budapestre**, ahol az 1950-es években az ipari termelés kb. fele koncentráldott; valamint **az iparvárosok irányába**. Kialakult a napi, heti, havi **ingázás** jelensége és

a munkásszállók nagyszámú és sajátos életmódot folytató népessége. Mindezek nyomán néhány évtized alatt az apró- és törpefalvak a népességük több mint felét elvesztették. Az agrártérsegeket mellőzték, a nyugati és déli határmenti területek pedig politikai okokból kerültek hátrányos helyzetbe.

1963-ban jelent meg az Országos Településhálózat-fejlesztési Keretterv, amelyben már érvényesült a regionális szemlélet. Ennek nyomán megindult a módszeresen kidolgozása, majd az első megyei településhálózati tervek, valamint a főváros és a Balaton regionális fejlesztési terveinek készítése. Az **Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció** (OTK, 1971) a szemléletváltás további állomását jelentette. Az 1968-ban indított ún. új gazdasági mechanizmus az olcsó munkaerőt tekintette a területfejlesztés fő elemének, szemben a korábbi, nyersanyagelőhely-szempontrú fejlesztéssel. Cél lett az ipar decentralizációja, a településhálózati egyenletlenségek mérséklése céljából a kis és középvárosok fejlesztése, Budapest központi szerepének ellensúlyozása, melyet öt vidéki nagyváros regionális-központtá fejlesztésével kívántak megvalósítani. Az OTK 10+1 kategóriás **hierarchikus hálózatba rendezte a településeket**, a szerepkörök megjelölésével. A kategóriák: országos központ (Budapest), a fővárosi agglomerációba tartozó települések, kiemelt felsőfokú központ (Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Győr), felsőfokú, részleges felsőfokú, középfokú, részleges középfokú, kiemelt alsó fokú, alsó fokú, részleges alsó fokú központ. A koncepció egyik legtöbbet támadott eleme, az egyéb, "központi szerepkör nélküli" kategória bevezetése volt, melybe több mint 2000 település, egyben a lakosság 60%-a tartozott. A dokumentum (és a kor) szakmapolitikai logikája alapján, ezek lettek a deklaráltan nem támogatott, a területi politika által is vállaltan hátrányos helyzetű települések.

Az 1989-90-ben lezajló **rendszerváltást követően** Magyarország olyan változásokon ment át, melyek a településhálózat mai fejlődési kereteit is meghatározzák. Ezeknek része volt az addig „belterjes” gazdasági és politikai játéktér utáni hirtelen világgazdasági/európai kitettség, a piacgazdaság kialakulása.

A főváros helyzete napjainkban is speciális. Súlyát,

szerepét tovább erősítette agglomerációjának gyors fejlődése, amely már a '70-es évektől látványosan beindult. A folyamat a rendszerváltás óta felgyorsult és erőteljesebb lett. Népességszáma, területi kiterjedése, gazdasági, kulturális és kereskedelmi szerepének dominanciája nehezen ellensúlyozható tényezők a többi magyar nagyobb város fejlődésének szempontjából. Az önkormányzatiság által nyert jogok és az új geopolitikai helyzet olyan egyéni mozgásteret és döntési helyzeteket adott a településeknek, amelyekkel 50 éven keresztül nem rendelkeztek. Ezzel különböző módon tudnak élni. A hálózatban betöltött szerepüket és fejlesztési esélyeiket nyilván ma is befolyásolja a téri helyzetük, de nem kizárólagosan. A 100.000 lakosnál népesebb nagyvárosok száma jelenleg nyolc, helyzetük igen különböző, melyre földrajzi adottságaikon, országon belüli elhelyezkedésükön túl még mindig erősen hat az örökölt gazdasági szerkezet, az ezzel társítható társadalmi problémák, és az eltérő városmenedzsment.

Mára az államszocializmus során a fejlesztésekkel mesterségesen erősített **ipari tengely iránya** megváltozott, és erőteljesen a Győr – Budapest - Kecskemét irányt hangsúlyozza. A közelmúlt kiváltságos államszocialista bányá- és iparvárosaink körzetei válságtérsegekkel alakultak (Ózd, Komló, Miskolc). A dél-dunántúli térség, Észak-Magyarország, az alföldi területek jelentős része igen rugalmatlanul reagált a megváltozott elvárásokra, szemben az amúgy kedvezőbb téri helyzetben lévő az Észak-nyugat- Nyugat- Dunántúl városaival.

A nehéz helyzetben lévő középvárosaink (100.000-30.000 lakos) között megyeszékhelyek, egykori történelmi városok, valamint iparvárosok is találhatók nehéz helyzetben. Legtöbb városunk 30.000 lakoson aluli, nagyobb részük még ennél is kisebb, nem éri el a 10.000-es lakosszámot sem. Az elmúlt egy-másfél évtizedben a városi rang megszerzésére irányuló folyamatok eredményeként nincs városhiányos térség, sőt, a várossá nyilvánítások között számos „megelőlegezett” cím is található.

A falvak, különösen a kis-és aprófalvak helyzete azonban sok helyen reménytelen, noha a magyar településállománynak ugyanúgy kb. az 54%-át teszik ki, mint 1920-ban, csupán a két kategória között történt

jelentős átrendeződés. Az aprófalvak népességszáma az utóbbi évtizedekben arányát és abszolút számát tekintve is csökkent, vonzó, mesészerű táji adottságaik, érintettségük hiába vonzza a sok esetben Rousseau-i vagy Thoreau-i ideákat dédelgető értelmiségieket vagy csak egyszerűen a falusi turisztikai helyeket kereső városiakat. E nosztalgia azonban nem elég ahhoz, hogy élő, prosperáló településeként tartósan fennmaradjanak. Nem tudnak megfelelő számú és a fiatalok számára is vonzó, perspektivikus munkalehetőségeket biztosítani, és nem nyújtják azt az infrastrukturális és intézményi ellátottságot, amely a 21. századi életminőség részeként elvárható lenne.

ajánlott irodalom

- Beluszky Pál
Magyarország településföldrajza – Általános rész
Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2004
- Beluszky Pál, Győri Róber
Magyar városhálózat a 20. század elején. (Dialóg Campus Szakkönyvek.)
Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2005
- Erdei Ferenc
Magyar falu; Magyar város, Magyar tanya
- Granasztói György
A középkori magyar város (Magyar história)
Gondolat, 1980
- Hajdú Zoltán
Az első „szocialista” településhálózat-fejlesztési koncepció formálódása Magyarországon (1949-1951)
in: Tér és Társadalom 3. évf. 1989/1. pp.86-96
- Szirmai Viktória
„Csinált”, városok
Magvető, 1988

ellenőrző kérdések

- Milyen körülmények/tényezők alakították, milyen folyamatok jellemezték a magyar városhálózat kialakulását
 - a Római Birodalom idején?
 - a középkorban?
 - a török hódoltság alatt?
 - a 19. században?
 - az államszocializmusban?
 - a rendszerváltás után?
- Mely települési forma tekinthető speciálisan magyarnak, hol és milyen körülmények (földrajzi, geopolitikai, társadalmi stb.) alakult ki, és melyek a legfőbb jellemzői?
 - Mit jelentenek a szabad királyi város és a mezőváros fogalmak?